

Het brullen van de leeuw

Een antwoord aan Luc Boeva

MARC REYNEBEAU

In *Wetenschappelijke Tijdingen* recenseerde Luc Boeva¹ mijn boek *Het klauwen van de leeuw*². Het is een curieuze tekst. Vooreerst presenteert Boeva zijn bijdrage, zo blijkt uit de ondertitel, als een beschouwing over het hedendaagse onderzoek naar nationalisme en natievorming, maar toch is zijn tekst niet meer dan een recensie van mijn boek. Vanwaar die vermomming? Daarbij, ten tweede, vindt hij dat mijn boek geen enkel wetenschappelijk belang heeft maar toch besteedt hij er negen bladzijden aan, zijnde drie à vier keer zo lang als de gemiddelde recensie in *Wetenschappelijke Tijdingen*. Vanwaar dan die buitensporige aandacht? Ten derde, de recensie telt een verontrustend aantal foute citaten. Dat is verontrustend, omdat ze in belangrijke mate zijn negatieve oordeel over mijn boek schragen. Vanwaar al die vergissingen?

Het is al vreemd dat Boeva vooral “*de kافت*” van mijn boek schijnt te recenseren. Eén van de redenen waarom hij mijn boek elk wetenschappelijk belang wil ontzeggen, is dat ik daarop volgens hem had beloofd om de Vlaamse beweging te vergelijken met analoge buitenlandse bewegingen, en dat ik die belofte niet zou hebben ingelost. Terloops: ik vind zoiets niet meteen een graadmeter van ‘wetenschappelijkheid’, maar terzake. Heb ik die vergelijking gemaakt? Inderdaad niet. Maar had ik dat beloofd? Al evenmin, niet op “*de kافت*”, noch elders. Boeva verwijt mij dat ik een belofte niet heb ingelost, maar het is een belofte die ik nooit heb gedaan. Waar haalt hij zoiets vandaan?

Of nog: hij citeert zogezegd bij mij het zinnetje “*Vlaams-nationalisme was vrijetijdsnationalisme*” (p. 208 bij hem, p. 136 bij mij). Als ik dit had geschreven, dan had ik een ernstige flater geslagen, aangezien het zinnetje betrekking heeft op de 19de eeuw, toen er van Vlaams-nationalisme (met koppelteken) nog geen sprake

1. L. BOEVA, Als een Daniël in de Leeuwe[n]kuil. Enkele conceptuele opmerkingen betreffende nationalisme, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 55, 1996, nr. 3, pp. 205-213.

2. M. REYNEBEAU, *Het klauwen van de leeuw. De Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw*, Leuven, 1995.

kon zijn. Ik heb het gecontroleerd: in mijn boek staat niet “*Vlaams-nationalisme*”, er staat “*Vlaamsgezindheid*”. Dat is wel iets anders.

Och, een verschrijving is gauw gemaakt, maar deze is allerminst onschuldig, aangezien Boeva zich in de passage net daarboven, zonder veel argumentatie, nogal druk maakte over vermeende terminologische verwarring in mijn boek. Ik zeg ‘vermeend’, want tot tweemaal toe nam ik een lijstje met definities in mijn boek op (pp. 16-17, p. 239), om toch maar zo helder mogelijk af te lijnen wat ik precies bedoel met de termen die ik gebruik. Net omdat veel van de in dit verband gangbare begrippen vrij diffuus blijven, zoals ook uit Boeva’s recensie blijkt, vond ik het nodig om, tenminste voor de lectuur van mijn boek, de lezer een specifiek (hoewel, denk ik, nogal conventioneel) begrippenarsenaal voor te stellen. Als Boeva wat méér had gelezen dan alleen de achterflap van mijn boek, dan had hij kunnen merken dat ik bijvoorbeeld net als hij (in zijn voetnoot op p. 208) een duidelijk onderscheid maak tussen ‘Vlaams nationalisme’, als een algemene term die de (Vlaamse) natie tot een voorwerp van politiek handelen maakt, en ‘Vlaams-nationalisme’, een heel specifieke historische term, die pas in de 20ste eeuw betekenis krijgt. Terloops: dat mijn behandeling van het begrip ‘franskiljon’ preciezer had gekund (het woord komt overigens maar twee keer in het boek voor), daarin heeft Boeva gelijk.

Boeva laat overigens niet na om fors bij te dragen tot de begripsverwarring. Zo beweert hij dat ik mij theoretisch zou steunen op het achterhaalde onderscheid tussen staatsnationalisme en volksnationalisme, voor hem alweer een argument om mij het epitheton ‘wetenschappelijk’ te ontzeggen. Maar die kritiek houdt geen steek, want citeert Boeva, jawel, alweer verkeerd. Ik breng dat begrippenpaar namelijk maar één keer ter sprake en wel om het ... af te wijzen (p. 38, met een voorbeeld in noot 19 op p. 50).

Het nationalisme kan op verschillende manieren worden gecategoriseerd. Voor mijn boek ga ik uit van het onderscheid tussen het romantische en het revolutionaire nationalisme, een historisch bepaald begrippenpaar, waarbij het eerste adjectief verwijst naar de romantiek, het tweede naar de Franse revolutie. Boeva leest dus andermaal niet goed als hij meent dat ik de natievorming vanuit het politieke, revolutionaire nationalisme (door hem op p. 207 ten onrechte “*staats-nationalisme*” genoemd) per se elke culturele dimensie zou willen ontzeggen. Ik heb de theoretische tweedeling tussen revolutionair en romantisch nationalisme net willen operationaliseren en verfijnen door er een culturele dimensie aan toe te voegen. Vandaar dat ik het heb over ‘de ijzeren driehoek staat–natie–cultuur’ die zich in beide vormen van het nationalisme manifesteert. Het verschil ligt voor mij niet in de aan- of afwezigheid van de culturele dimensie (die is er in beide gevallen), wel in de (toegeschreven) oorsprong van die cultuur. Het revolutionaire nationalisme gaat uit van een contingent natie-, cultuur- en identiteitsbegrip, het

romantische nationalisme ziet dat begrip als ‘eeuwig’, ‘natuurlijk’, onveranderlijk, collectief en organisch.

Mijn theoretische model is dus één van de mogelijke manieren om het nationalisme in Vlaanderen te bekijken. Boeva stelt correct dat het werk van Ernest Gellner daarbij een belangrijke inspiratiebron is geweest – ik schrijf dat trouwens ook met zoveel woorden, waarbij ik ook uitdrukkelijk naar het werk van Benedict Anderson en Eric Hobsbawm verwijs. Gellner leverde mij een werkzame theorie, omdat ze de natievorming analyseert in een optiek van modernisering en industrialisering, en dat was ook de context waarin het nationalisme in Vlaanderen de (‘Vlaamse beweging’) zich ontwikkelde.

Boeva stelt daarbij dat andere auteurs tegenover Gellners “*contextualistische*” visie hebben gewezen op “*primordialistische*” elementen in het ontstaan van het nationalisme, die bovendien verder teruggaan in de tijd (p. 206). Het is, tussen twee haakjes, niet verboden om het gebruik van de term ‘primordialistisch’ ongelukkig te vinden, omdat daarin een verborgen betekenis sluimert.³ Maar bedoelt Boeva met zijn opmerking dat Gellners theorie daardoor eens en voor altijd ongeldig wordt? Dat is toch de schijn die hij wekt, aangezien hij mijn invalshoek, grotendeels die van Gellner dus, “*achterhaald*” noemt (p. 213). Wellicht koppelt Boeva dit vermeende achterhaald-zijn aan mijn vermeende gebruik van het koppel staatsnationalisme-volksnationalisme, maar daarvan heb ik al aangetoond dat het hier gaat om één van Boeva’s verkeerde lectures.

Wat Gellner betreft, lijkt Boeva er de vanuit wetenschapstheoretisch oogpunt wat rare overtuiging op na te houden dat wetenschappelijke theorieën niet naast elkaar kunnen bestaan, dat men meer bepaald een historisch object slechts vanuit één invalshoek mag bekijken. Maar dat zou impliceren dat de voortgang in de historiografie erop neerkomt dat die wetenschap moet streven naar één alomvattend theoretisch model dat het verleden ooit eens definitief zal kunnen verklaren. Dat zijn erg vreemde opvattingen voor iemand die nochtans zo graag het zeefje van de wetenschappelijkheid hanteert. In dit verband vind ik een stelling van Gellner zelf (die ook, maar onvolledig, door Boeva wordt geciteerd) veel interessanter: het naast elkaar bestaan van meerdere theoretische uitgangspunten is voor hem “*most desirable: the theoretical understanding of nationalism is an open and contentious field in which there is little that is firmly established. The current situation has stimulated the debate: we need both ideas and information.*”⁴

3. J.-F. BAYART, *L'illusion identitaire*, Parijs, 1996, p.10.

4. E. GELLNER, *Introduction*, in: S. PERIWAL (ed.), *Notions of nationalism*, Budapest-London-New York, 1995, p. 7.

En wat zijn de voorbeelden waard die Boeva geeft om Gellner tegen te spreken? Als het gaat om wie de primeur van het nationalisme mag opeisen, kunnen we wel een tijdje aan de gang blijven. Benedict Anderson situeert het eerste nationalisme bijvoorbeeld in het Latijns-Amerika van de late 18de eeuw⁵, waarop Joris Duytschaever dan opmerkte dat er al van in 1320 een duidelijk bewijs van Schots nationalisme voorhanden is⁶. Ik vind zo'n zucht naar primeurs niet erg interessant. Boeva illustreert waarom. Ik noteer bij de voorbeelden die hij aanhaalt immers dat ze, ten eerste, gaan over Frankrijk en Engeland (mijn boek gaat over de Zuidelijke Nederlanden, België, Vlaanderen), dat ze, ten tweede, beperkt blijven tot elites van adel en clerus, en ten derde, dat Boeva niet onderzoekt wat dat 'nationalisme', ja die "*nationale identiteiten*" (p. 206) in elk concreet geval dan wel mogen inhouden en welke hun relevantie is.

Hij trapt daarmee in een valkuil waarvoor Miroslav Hroch nochtans al heeft gewaarschuwd: "*Every attempt to describe the historical development of different countries runs the risk of trying to compare the incomparable. This danger can be avoided if the comparison adheres to certain principles – 'rules of the game'. One such rule is that in comparing historical events, even if they did not occur at the same time, we are able to distinguish fundamental analogous features or relations.*"⁷ De enige spelregel van Boeva luidt echter: nationalisme = nationalisme. Zo citeert hij Liah Greenfeld, maar hij vermeldt niet dat zij uitdrukkelijk melding maakt van naast elkaar bestaande, anders gemotiveerde soorten nationalisme, bijvoorbeeld in het laat-18de-eeuwse Frankrijk. Greenfeld stelt dat het nationalisme van de elite "*originated in the belief that things had changed for the worse and the desire to arrest this development, to prop and refound their threatened, but still superior, status*". Dat stond in fel contrast met het nationalisme van de burgerij, dat uitging van de gedachte "*that their personal destinies depended on the existence of the nation*" en wel omdat zij "*was aroused by the un hoped-for possibility of improving their lot and acquiring a better status*"⁸. Het is maar een voorbeeld.

Boeva lijkt er daarentegen van uit te gaan dat er slechts één soort nationalisme bestaat, meer bepaald dat "*primordialistische*", dat zich op een objectiviteitsstatus schijnt te kunnen beroepen en dat de wetenschap daarover alles al gezegd heeft.

5. B. ANDERSON, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, Londen-New York, 1991, pp. 47 e.v.

6. J. DUYSCHAEVER, *Schots en Vlaams nationalisme: overeenkomsten en verschillen*, in: H. CORIJN (ed.), *Van werelddburger tot 'bange blanke man'*. *Acta colloquium Unesco Centrum Vlaanderen Antwerpen 18 en 19 oktober 1993*, Brussel, 1994, pp. 131-132, 145.

7. M. HROCH, *Language and national identity*, in: R.L. RUDOLPH and D.F. GOOD (eds.), *Nationalism and empire. The Habsburg empire and the Soviet Union*, New York, 1992, p. 65.

8. L. GREENFELD, *Nationalism. Five roads to modernity*, Cambridge-Londen, 1992, p. 184.

Eerlijk gezegd, dat verbaast me niet. Eerder schreef Boeva een monografie over de geschiedenis van Vlaamse beweging⁹, waarin hij dat ook al liet uitschijnen. Ze gaf blijk van de (romantisch-)nationalistische veronderstelling dat een nationalistische beweging zich op een absoluut continuë want teleologische manier ontwikkelt, een continuïteit die ze put uit het idealisme dat ze zelf als motivatie naar voren schuift.¹⁰ Wat mij betreft: *quod non*.

Ik zou aan dit laatste niet hebben herinnerd, had Boeva zich in het begin van zijn recensie niet zo gepikeerd getoond door mijn bewering (jaja, op de achterflap) dat de Vlaamse beweging in aanzienlijke mate haar eigen geschiedenis heeft geschreven en daardoor een grote invloed heeft gehad op haar eigen historische beeldvorming (p. 205). Ik meen dat de (overigens hoe dan ook waardevolle) *Encyclopedie van de Vlaamse beweging* van twintig jaar geleden dat nochtans voldoende illustreert – en ik geloof niet dat uitgerekend de redactie van de nu in de maak zijnde *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging* me daarin zal tegenspreken. Het was overigens een kritiek van Herman Balthazar in dit verband op de ‘oude’ *Encyclopedie*¹¹ die aan de basis lag van mijn nieuwsgierigheid naar een andere visie op de Vlaamse beweging. De nieuwe *Encyclopedie* zal overigens kunnen profiteren van de opmerkelijke ontwikkelingen in de historiografie van de Vlaamse beweging van de jongste decennia. Maar het was onder meer aan Boeva’s boek dat ik dacht toen ik dat gewraakte zinnetje schreef. Ik dacht er ook aan toen ik daar (nog altijd op “*de kafi*”) aan toevoegde dat de Vlaamse beweging naar mijn aanvoelen te vaak als een geïsoleerd verschijnsel wordt bestudeerd. Welk nationalisme dan ook (of om het even welk ander historisch object) kan immers nooit ten volle worden begrepen wanneer het niet zo uitvoerig mogelijk in zijn historische context wordt gesitueerd. ‘Interne’ geschiedenissen kunnen daardoor nogal eens aan myopie lijden. Wat dat betreft voelde ik me dan ook niet geheel bevredigd door het recente, nochtans innoverende syntheseswerk van Lode Wils over de Vlaamse natievorming¹², ook omdat Wils cruciale begrippen als ‘bewustwording’ of ‘de volkstaal’ te weinig problematiseert. Wie zulke termen niet kritisch be vraagt, komt er nooit achter wat ze precies betekenden voor de actoren die er zich van bedienden en waarom ze werden gebruikt.

9. L. BOEVA, *Pour les flamands la même chose*, Gent, 1994.

10. M. REYNEBEAU, Een hoed op de Vlaamse kop, in: *Knack*, 13 april 1994, p. 42.

11. H. BALTHAZAR, *De identiteit van het flamingantisme*, in F. BOENDERS (ed.), *Het boek van België. Een controversieel portret van cultureel België*, Hasselt, 1980, pp. 173-178.

12. L. WILS, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Leuven-Apeldoorn, 1992.

In Boeva's recensie merk ik meer bepaald duidelijke sporen van een nationalistisch-idealistisch discours, bijvoorbeeld wanneer hij "*ethisch-afkeurende kwalificaties*" (p. 208) in mijn boek meent op te merken (nog zo'n reden om mijn boek niet als wetenschappelijk te beschouwen). Het klopt dat mijn boek steunt op een niet-nationalistisch uitgangspunt en van daaruit onder meer een reeks nationalistische mythes deconstrueert. Ik gebruik natuurlijk ook termen als 'ambitie' en 'frustratie'; die hebben voor mij geen bijzondere morele bijbetekenis, maar dat ligt inderdaad wel anders wanneer ze worden gebruikt voor motivaties die nationalistenvan liever met 'idealisme' omschrijven. Zo komt het boek tot conclusies die een nationalist, dat begrijp ik best, als 'afkeurend' kan ervaren. Al mijn sympathie. Maar dat ligt dan minder in mijn intentie dan *in the eye of the beholder*. Wat dat betreft voel ik me gesterkt door een commentaar op mijn boek van Renaat de Deygere: "*Deze demythologisering van het nationalisme zal ontvullerend werken en voor een aantal lezers (nationalisten) ontvullerend. [...] Als nationalisten ontvullerend zijn in dit boek komt dit wellicht omdat hun nationalisme gestoeld is op idealistische drijfveren en conceptuele vaagheid, te weinig op kritische zin. In die zin vond ik de lectuur eerder bevullend.*"¹³

Wanneer ik op zoek ga naar de motivaties waarom de eerste flaminganten flamingant werden en noteer dat hun professioneel leven en een deel van hun sociaal bestaan zich in het Frans voltrokken, ervaart Boeva dat als een "*verwijft*" (p. 208). Boeva plaatst dat woord tussen aanhalingstekens en wekt zo de indruk dat hij mij citeert. Maar dat woord komt in mijn boek niet voor. Ik voel mij immers absoluut niet geroepen om welk moreel oordeel dan ook over het verleden te vellen – dat zou een al te pretentius anachronisme zijn. Boeva meent mijn vaststelling dan te kunnen ontcrachten "*door erop te wijzen dat [de flaminganten] juist in de contramine gedreven werden doordat ze beroepsmatig en sociaal gedwongen waren een andere taal te gebruiken*". (p. 208) Nu benadruk ik in mijn boek net dat deze flaminganten inderdaad tot Franstaligheid waren gedwongen, als gevolg van het bestaan van de ook Boeva welbekende sociale taalgrens (dat is een centrale vaststelling voor wat ik zoal over het vroegste Vlaamse nationalisme te melden heb). Maar Boeva gebruikt bij deze bewering een opvallende formulering. Hij schrijft: "*dat ze juist in de contramine gedreven werden*". Dit is een tendentieuze bewering, omdat het hier niet om een objectief proces ging, zoals Boeva suggereert, maar om een perceptie, een subjectief aanvoelen. Correcter ware dus geweest: 'dat ze zich in de contramine gedreven *voelden*'. Dit onderscheid is belangrijk, want niet elke Vlaming die met de sociale taalgrens te maken kreeg,

13. R. DE DEYGERE, Vlaams nationalisme historisch gewikt en gewogen, in: *Nieuwsbrief Vereniging Leraren Geschiedenis & Mavo*, jg. 9, december 1995, nr. 4, p. 6.

voelde zich erdoor in de verdrukking gebracht. Velen hebben haar als *a fact of life* geaccepteerd en gingen verder als tweetaligen door het leven. Anderen lieten zich zelfs, al dan niet zonder morren, verfransen, meer bepaald om hun kansen op opwaartse sociale mobiliteit te vrijwaren. Het is van cruciaal belang om het verschil op te merken tussen het aanvaarden van de sociale taalgrens en het in de contramine gaan ertegen, want dat maakte net uit wie flamingant werd en wie niet. Boeva merkt dat verschil echter niet op. In deze blinde vlek herken ik een nationalistisch vooroordeel, omdat een (taal)nationalist het vanzelfsprekend vindt dat men tegen een taalbarrière in opstand komt.

Zo maakt Boeva ook bezwaar tegen het psycho-sociale portret dat ik “*van de gemiddelde flamingant*” (p. 209) schets. Alweer heeft hij niet goed gelezen wat er staat: ik schets – aan de hand van publicaties van specialisten terzake als Gilbert Degroote en Albert Westerlinck – een psychisch profiel van Hendrik Conscience, waar ik aan toevoeg dat het een analogie vertoont met dat van de toenmalige “*Vlaamse beweging*”, níét met dat van “*de gemiddelde flamingant*”. Ik wou er namelijk geen persoonlijke, pseudo-psychologische kwestie van maken, ik wou een mentaliteit schetsen. Ik maakte die presumptie van representativiteit omdat Conscience – over wie we ter zake goed zijn geïnformeerd – zonder enige twijfel als een van de meest prominente flaminganten van dat moment werd erkend. Boeva’s kritiek daarop is zeer eigenaardig: eerst noemt hij dat profiel “*een karaktermoord*” om in de volgende zin al te beweren dat het beschrevene “*des mensen*” is (p. 209). Van twee dingen één; ofwel is dat profiel algemeen-menselijk en kan het dus hooguit een platitude zijn, ofwel is het zo uitzonderlijk dat het een ‘karaktermoord’ wordt, maar beide samen, nee, dat gaat niet.

Uit plaatsgebrek kan ik Boeva’s opmerkingen niet blijven becommentariëren, temeer omdat ze, naarmate zijn recensie vordert, voor mij steeds meer van tendentius-nationalistische aard zijn. Deze bijvoorbeeld: wanneer Boeva het heeft over mijn behandeling van het nationalisme in Vlaanderen en Wallonië na 1945 (pp. 209-210), geeft hij blijk van een curieuze *zero sum*-redenering (overigens precies dezelfde als die waar het Waalse nationalisme toen blijk van gaf). Kunnen we dan niet over het nationalisme nadenken zonder ons volop in een Vlaams-Waals-antagonisme te moeten storten, zonder op nationalistische wijze partij te moeten kiezen? Zo verwijt Boeva mij een overdreven meegaandheid met het wallingantisme – had ik daarover dan wél morele oordelen moeten uitspreken? Geheel in strijd met zijn kritiek op de afkeuring die hij (ten onrechte) in mijn boek tegenover het Vlaamse nationalisme meent te lezen, verbaast hij zich over de gelijkmoedigheid waarmee ik onder meer het Waals Congres van 1945 behandel: was afkeuring hier dan wel gepast, ja noodzakelijk? (Boeva vergist zich trouwens wanneer hij stelt dat dit Congres “*in meerderheid stemde voor het separatisme*”; dat deed slechts een kleine minderheid; het overgrote aantal congressisten koos voor

aansluiting bij Frankrijk.) Boeva verwondert er zich ook over dat ik het “*Waals industrieel monopolie*” niét maar de notie “*rechtmatig Vlaams aandeel*” wél relatieveer, door het eerste niet en het tweede wel tussen aanhalingstekens te plaatsen. De verklaring is nochtans simpel: het eerste gaat over een feit (het betreft de zware industrie, die tot na de Tweede Wereldoorlog vrijwel uitsluitend in Wallonië was gevestigd), het tweede is een nationalistische eis, die ik alleen maar kan citeren en dus ... tussen aanhalingstekens plaatsen. Maar voor dat onderscheid heeft Boeva, voor wie nationalistische eisen kennelijk even objectief zijn als feiten, nu eenmaal geen oog.

In vrijwel al Boeva's commentaren bij de passages in mijn boek over de plaats van Vlaanderen in de Europese eenmaking valt telkens weer iets soortgelijks te constateren: een Boeva wiens replieken nauwelijks van Vlaams-nationalistische parolen te onderscheiden vallen. Voor alle duidelijkheid: ik 'verwijf' hem dat niet, hij heeft daartoe het recht, maar ik kan er niet omheen dat hij daarmee blijk geeft van een nationalistisch *parti-pris*, dat hij de vooringenomenheid daarvan niet inziet en daardoor de limieten van de door hem nochtans zo hoog geachte wetenschappelijkheid ver te buiten gaat. Idem wanneer het gaat om de institutionele toekomst van België – maar dan hebben we het al lang niet meer over geschiedenis, maar over politiek.

De passages in dat verband zijn echter wel revelerend voor een probleem dat ik hier al eerder aanstipte: Boeva's omgang met de notie 'cultuur'. Boeva lijkt immers geen andere cultuur te kennen dan 'nationale' cultuur. Wanneer ik het heb over een significante, voldoende homogene cultuur (in de Gellneriaanse betekenis), kan hij dat alleen in Vlaams-nationalistische zin interpreteren (p. 211). Opiniepeilingen en vergelijkende waardenonderzoeken (andere bronnen hebben we daarover niet) leveren nochtans veel genuanceerder resultaten op.

In het verlengde daarvan gelooft Boeva ook in het bestaan van een collectieve nationale identiteit, hoewel hij zeer schimmig blijft over wat hij daar dan precies mee bedoelt en de notie allermínst kritisch bevroegt. In elk geval is identiteit voor hem méér dan louter contingentie (wat mijn optie is). In die logica gaat hij ervan uit dat het geheel van cultuuruitingen dat zich binnen een bepaalde gemeenschap manifesteert, tot een nationale (bijvoorbeeld Vlaamse) cultuur homogeniseerbaar is en dat elke nationale cultuur zich fundamenteel onderscheidt van elke andere cultuur. Daaraan verbindt hij meteen de axiomatisch geformuleerde conclusie dat zo'n 'homogene' nationale cultuur alleen binnen een eigen staat kan gedijen. Het her-denken van politieke structuren moet volgens hem, volgens het geijkte nationalistische dogma, noodzakelijkerwijs bestaan uit een “*staatkundig-territoriale evolutie*” (p. 211), versta: de vorming van nieuwe, onafhankelijke staten, wat precies overeenstemt met de (inderdaad, Gellneriaanse) definitie van het nationalisme. Gevoelens van herkenning, gemeenschappelijkheid, lotsverbondenheid, samenhangigheid of solidariteit bestaan voor hem bijgevolg al evenmin buiten een

nationalistisch kader of zijn alleen binnen dat kader legitiem. Vooral in zijn kritiek op het (door mij als alternatief voorgedragen) 'constitutioneel patriottisme' (pp. 212-213) laat Boeva blijken dat hij geen andere waarden dan nationale kan accepteren, waardoor hij niet-nationale – of, zo men wil, post-nationale¹⁴ – waarden als mensenrechten, participatieve democratie, gerechtigheid, openbaarheid of medeverantwoordelijkheid (de basis van dit *Verfassungspatriotismus*) kortweg niet als waarden kan erkennen. Maar is het streven naar een eigen, nationale, (wat mij betreft: illusoire) cultureel-homogene staat niet een beetje pover en formalistisch in vergelijking met zo'n ambitieus *ethisch* project als dat van het constitutioneel patriottisme?

Ik zou hier nog een eind kunnen doorbomen over het contrast tussen mijn en Boeva's visies op de Belgische staat en op de communautaire conflicten, over de mogelijke betekenis van een zogezegd autonome staat op de drempel van de 21ste eeuw, over de taalverhoudingen in de Europese Unie of over de betekenis van het integraal federalisme in een Europees verband (een notie waarmee ik nota bene voor het eerst ben geconfronteerd in een voorstel van de Volksunie-Jongeren op het partijcongres van Oostende in 1972). Hoewel Boeva mij op grond daarvan allerlei contradicties in de schoenen meent te mogen schuiven, wil ik me hier voor de geïnteresseerde lezer toch beperken tot een verwijzing naar mijn boek. Telkens weer immers blijkt het verschil in inzicht en interpretatie tussen Boeva en mij neer te komen op het al dan niet accepteren van het nationalistische paradigma. Boeva is daar geheel van doordrenkt, maar – en dat vind ik wél erg – hij is zich daar kennelijk niet van bewust. Het is daarom even aandoenlijk als minnetjes dat hij zijn gelijk dan maar wil halen door zijn nationalistische opties achter wetenschappelijkheid te verbergen.

MARC REYNEBEAU

P/A KNACK, TERVURENLAAN 153, B-1150 BRUSSEL

14. Cf. F. DE WACHTER, De natie: van nationalisme naar post-nationale identiteit, in: *Tijdschrift voor Filosofie*, jg. 55, 1993, pp. 55-66; IDEM, Op zoek naar een postnationale natie, in: *Onze Alma Mater*, jg. 47, 1993, pp. 260-278.